

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (96)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Жизнь музея

Акжасарова А.К., Жумагулова К.Б.,
Ибраева Г.О. Легенда казахской сцены..... 4

Археология

Кунитаке Садакатцу, Таймагамбетов Ж.К.
Микропластинчатая индустрия раннего
верхнего палеолита на юге Казахстана:
подробный анализ кареноидных нуклеусов для
пластинок из стоянки Бүйрекбастау-бұлақ-1 в
горах Каратау 10
Абильмаликов К.К., Курманиязов Ы.С.,
Назаров А.Ж. Утюжок в Ботайской
археологической культуре 35

Этнография

Төлегенұлы Б. Орхон-Енисей жазбаларындағы
«елші» және «йалабач» атаулары хақында 42
Артықбаев Ж.О. XIX ғасырдағы қазақ
қоғамының этноәлеуметтік құрылымы мен
ерекшеліктері 48

Бейнелеу өнері

Ақсақалова Ж.А. Соцреалистік сипаттағы
Қазақстан кескіндемесіндегі еркіндік тақырыбы
..... 60

Тарих

Нұрахметұлы И. Ғұн империясы – қазақ
мемлекеттілігінің бастауы 68

Тарих. Тұлға. Тағылым

Алпысбес М. Абай және оның заманы мен
тарихи көзқарастары 74
Оспан С.К. Шолақ туралы шындық 86
Оспан С.К. Тұмайды енді қайтып Иманжүсіп
..... 102

Филология

Жақан Ә.Қ. Әлемдік шығармалардағы
Шыңғыс хан бейнесі 112
Айтұғанова С.Ш. Детальдың көркем туынды
құрылымындағы орны 121

Музей ісі

Құрманиязов И.С., Жасекенов М.Қ.,
Тілеуқабыл Ж.Ж. Арал және Қазалы аудандық
тарихи-өлкетану музейлерінің құрылу
тарихынан 131
Көзейбаев С.Ә., Сайлау А. Тарихи мұраны
ұлықтаған жоба 143

CONTENTS

Museum life

Akzhassarova A. K., Zhumagulova K. B.,
Ibraeva G. O. Legend of the kazakh stage 4

Archeology

Kunitake Sadakatsu, Taimagambetov Zh.K.
Microplate industry of the early upper paleolithic
in the south of Kazakhstan: detailed analysis of
karenoid nuclei for plates from the Buirekbastau-
bulak-1 man site in the Karatau mountains 10

Abilmalikov K.G., Kurmaniyazov Y.S.,
Nazarov A. Zh. Flat iron in the Botai archaeological
culture 35

Ethnography

Tolegenuly B. About the names «Elshi» and
«Yalabacch» in the Orkhon-Enisei records 42
Artykbayev Zh.O. Ethnosocial structure and
features of kazakh society in the nineteenth
century 48

Fine arts

Aksakalova Zh.A. The theme of freedom in
painting of Kazakhstan of social realistic character
..... 60

History

Nurahmetuly I. The hun empire – the beginning of
the kazakh Statehood 68

History. Personality. Learning

Alpysbes M. Abay and its time and historical views
..... 74
Ospan S.K. The truth about Baluan Sholak 86
Ospan S.K. Life and creativity of Imanjusup
..... 102

Philology

Gakan A.K. The image of Genghis khan in the
world works 112
Aituganova S.Sh. The place of the details in the
structure of the artwork 121

Museum business

Kurmaniyazov Y. S., Zhasekenov M.K.,
Tleukabyl Zh. Zh. From the history of the creation
of the Aral and Kazalinsky regional museums of
history and local lore 131
Kozeibaev S.A., Sailau A. A project that glorifies
the historical heritage 143

Оспан С.К.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
«Халық қазынасы» ҒЗИ
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: segiz.seri@mail.ru

ТУМАЙДЫ ЕНДІ ҚАЙТЫП ИМАНЖҮСІП

Сегіз қырлы, бір сырлы дарын иесі, халық композиторы, күрескер ақын, әнші, сал-серілердің соңғы тұяғы Иманжүсіп Құтпанұлының өмірі мен шығармашылығы туған еліне, жеріне деген ыстық махаббат пен сертке суарылған сеніммен сабақтас, тамырлас. Иманжүсіп жас кезінен-ақ жырға, шешендік сөзге құмар болып, сал, серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, палуан атанған. Суырып салма ақын, әнші болған. Әділдік, теңдікті ту еткен, сол жолда күрескен. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мәди әндерін тамылжыта шырқаған. Жаяу Мұса Иманжүсіппен талай рет жүздесіп, ақыл-кеңес берген, оған өлең де арнаған. Оның кең тынысты әндері халық арасында кең таралған. Соңғы жылдары, тәуелсіздік талаптарына сай, алмағайып заманда өмір сүріп, тағдыр тәлкегін көп көрген, қилы-қиямет ғұмыр кешкен тұғырлы тұлғаның өмірбаяны мен артында қалдырған мол мұрасын зерттеуге қатысты бірқатар игі жұмыстар атқарылуда. Дегенмен, біртуар бабамыз туралы, әсіресе туған жері мен туған жылы туралы халық арасындағы пікір екі ұдай. Осы тұрғыда автор архивтік деректерге сүйене отырып, оқырманға тың деректер, жаңа айғақтар ұсынады.

Түйін сөздер: *Иманжүсіп Құтпанұлы, халық композиторы, ақын, әнші, сал-сері, «Сармойын», «Иманжүсіптің толғауы».*

Биылғы барыс жылы қазақ халқы үшін айтулы мерекелерге толы. Қаздауысты Қазыбек бидің 355 жылдығы, қазақ халқының тәуелсіздігі жолында патша үкіметіне қарсы көтерілген соңғы хан Кенесары Қасымұлының 220 жылдығы, Алаш көсемі, ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығы және Қазақ

республикасының құрылғанына 100 жыл толады. Қасиетті Ақмола өңірі қашаннан талантты бұлбұлдар мен дүлдүлдерге кеңде болмаған. «Осынау құтты мекенде Құлагердің даңқы жер жарды, Сағынайдың асы алты алашқа жайылды, Құлтуманың жыры шарқ ұрды, Сал Біржан мен Ақан серінің, Мәди мен

Ғазиздың, Өзембай мен Үлебай салдардың асыл әндері аспанға әуеледі. Балуан Шолақ, Иманжүсіп, Қажымұқан сынды алыптар өнерімен өрге жүзді. Сұңқар Сәкен қияға самғады. Тарихтың небір теперішін көрген талай буындар Есілге келіп ес жиған. Сарыарқаға келіп санатқа кірген, жағырапиялық жағынан ғана емес, жау шапса да, дау шықса да, қанаты барды күйдірген, тұяғы барды талдырған, перзенттерін қанаттыға қақтырмас, тұмсықтыға шоқтырмас, түлкі өтпейтін түлейге айналған, шетсіз-шексіз жеріміздің шын мәнісінде кіндік тұсы болған. Мұнда халқымыздың небір асыл ұлдары ынтымақпен басын қосқан», – деп өлке тарихын тереңнен зерттеп жүрген, ақын-қаламгер Тортай Сәдуақасовтан кейін бұл архив қойнауын 2011 жылдан бері мен де сүзіп келемін. Себеп – Ақмола түрмесінде Балуан Шолақ болған ба? – деген сұраққа жауап іздеу мақсатында басталған еді. Көптеген тың деректерге қанықтым. Бүгінгі әңгімеміз Ақмола топырағында дүниеге келген әнші, ақын, халық композиторы, салдардың соңы, халық қаһарманы Иманжүсіп Құтпанұлы туралы болмақ. *«Жел сөзге бала жастан болдым етті»*, – деп жас күнінен-ақ шешендік сөзге құмар болып, сал-серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, қамшыгер, палуан атанған Иманжүсіп – Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Мәди тәрізді әділет пен теңдікті жырлап өткен күрескер ақын-әнші. Өткен тарихқа тағзым ету ұрпақ парызы, енді нақты дәйектерді архивтік деректерге сүйе отырып сөйлетейін. Қазақстан республикасы Орталық Мемлекеттік архив құжаттары (ҚР МОМ 345-қор, 88-іс, 374-қор, 5269, 5294 істер): «1886 жылғы Ақмола уезіндегі санақ бойынша жоғарыдағы Қарабалық қыпшақтан тарайтын Айнабек ауылы, Күйгенжар мекенінде: Айнабек Қырғызбаев бастаған 8 үйлі жан тұрған; Матай ауылында: Матай Құлтаев бастаған 5 үйлі жан, Жанұзақ ауылында: Жанұзақ Қартабаев бастаған 17 үйлі жан, Байбала аталатын жерде, Құтпан ауылында: Құтпан Дайрабаев, Шоқпатар Тайкөшекөв, Шоқаман Бекенов, Сартай Сәрсембаев, Тоқымбай Қазанбаев, Ақшабай Құтпанов, Мұсатай Есболов, Ахмет Айнұрақов, Сүйінбай Исабеков, Мұхаметжан Айнұрақов, Бөгенбай Исабеков, Тоқжан Айнабеков (жесір), Шонай Құтпанов – барлығы 13 үйлі жан тұрған. Бұл ауыл – балуан, ақын, сал, күрескер Иманжүсіп Құтпанұлының елі. Имекең өзінің өмірбаяндық толғауында:

«Күйгенжарды ауылым жандай қонған,
Әкем Құтпан кезінде қандай болған?!...» –

деген жолдарында айтылғандай, Құтпан әулеті Күйгенжарды «жандай» қоныс етіп, Құтпан ақсақал «хандай» беделге ие болғандығының куәсі боламыз. Бұл дерек Ақмола уезі, Күйгенжар ауылы, Байбала аталатын жерде Құтпан Дайрабаев ауылында 13 үйлі қыпшақ рулы елі кейінге дейін Күйгенжарды мекен еткендігіне тарихи дәлел. Бұл күнде өткен тарихтың атақоныс белгісі болып сол елді мекендеген қыпшақ аталардың көне қорымы бар, ол қорымда Иманжүсіптің ағалары Ақшабай мен Шоңай жерленген.

1974 жылы күз айында Ақмоладағы Қуандық-Тоқа елінің 80 жасар сыйлы ақсақалы, палуан, ақынжанды, құдамыз – Сәдуақас Тоқаев ақсақал «Воздвиженкадан» келіп мені ескі базар маңайындағы бұрынғы мешіттің имамының үйіне қонаққа бірге ерте барды, қалың ақсақалдардың ортасында тарихи әңгімелердің бірінен-соң бірінің көбесі сөгілді. Әңгіме бір толастаған сәтте: мені, Жаңаарқадан келген әнші құдабалам деп таныстырған Сәдуақас ақсақал, өлең айтуымды сұрады, мен «Иманжүсіптің әнін» орындадым.

Бұл ән біздің елде «Екі жирен», «Бір келіншек», «Тау ішінде» тәрізді, екінші бірі орындайтын, бала күнімізден құлағымызға сіңісті болып кеткен ән болатын. Бір қария, менің бала кезімде әкемнен естігенім еді деп Иманжүсіп туралы әңгімесін бастады: «1893 жылдардың мұғдары, Ақмолада елімізді билеп-төстеген қара шекпенділерге халық наразылығы шегіне жетіп орыс-қазақ болып базар алаңында қалың төбелес болды (қару деген жоқ, тек жұдырықтасып, адал күш сынасу) сол төбелесті арашалаған болып жүріп, орыс полицейі қазақ жағынан бір қартты мерт қылады, оның арты үлкен дау-жанжалға айналады.

Халық губернаторға жүгінеді, ол қанына тартып, кінәлі полицейді қорғаштап: «Сендер батыр халықсыңдар ғой, қырық дүре соғып есеп айырысыңдар, өліп кетсе сұрауы жоқ», – деп кекетеді.

Қанға-қан деп ызаға булығып жүрген халық не істерін білмей дал болып тұрған сәтте, бір шеттен Иманжүсіп келе жатыр, – деген дауыс естіледі, шуылдасқан жұрт тына қалады. Мән-жайға қанық Иманжүсіп құныкер полицейдің қасына жорға тарлан-шұбар атын аяңдатып,

жақындайды. Сонда әкемнің байқағаны, әлгі орыстың алыптығы, бойы ат құлағынан асып тұрыпты.

Имекең сол барған бетте маңғазданып тұрған полицейді қамшымен қақ бастан бір тартып өтеді де артына қарамастан желе-жортқан бойы кете барады. Түкті ауыз өкірген қалпында ұзынынан сұлап түседі, сөйтсе, әлгінің бас сүйегін айырып жіберген екен». Бұдан кейін халық арасында «Өзірейіл Иманжүсіптің қамшысының ұшында» деген қауесет тарап кетті.

*«Бір қамшым бар қолымда сәліңгірдей,
Кейбір жаман сөйлейді әлін білмей.
Көп ішінде бір тентек жүрмеуші ме-ед,
Неге түстің соңыма бәрің бірдей», –*

деген жолдар осыған орай айтылған. Оны Қоянды жәрмеңкесінде жастықтың желігімен айыпты болып, ағасынан «қамшы жеген» інісі, күш атасы, Қажымұқан да сағынышпен мақұлдайды. Осыдан былай Имекеңнің халық арасында беделі бұрынғыдан да артып, «батыр» атанады. Алайда, бұл қанды уақиғадан кейін губернатор бастаған орыс шонжарлары өшігіп, оның соңына аңду қойып, жала жауып түрмеге қамамақшы болып сылтау іздейді.

*«Көп болды мені дұшпан табалаған,
Жабысып нақақ жерден жала маған.
Жүргенде Қараөткелдің көшесінде,
Көрем деп орыс, қазақ қамалаған», –* дейтіні сондықтан.

Оған дәлел қазір қолымдағы ҚР Мемлекеттік Орталық архив құжаты: (ҚР МОН 333-қор, 1-іс, 13 бума) 1893-1894 жылдары алғашқы рет 23 жасар Иманжүсіп Құтпанұлы мен болыс 34 жасар ағасы Шонай Құтпановтың үстерінен «Саран болысының қырғызы Иса Әлғозиннің 2 жылқы, 2 сиырын ұрлады», – деген жалған айыппен Ақмола облыстық сотының қозғаған ісі бар, онда:

Аты-жөні: Иманжүсіп Құтпанұлы
Жасы: 23-ге
Туған жері: Ақмола уезі
Қызмет орны:
Тұрағы:

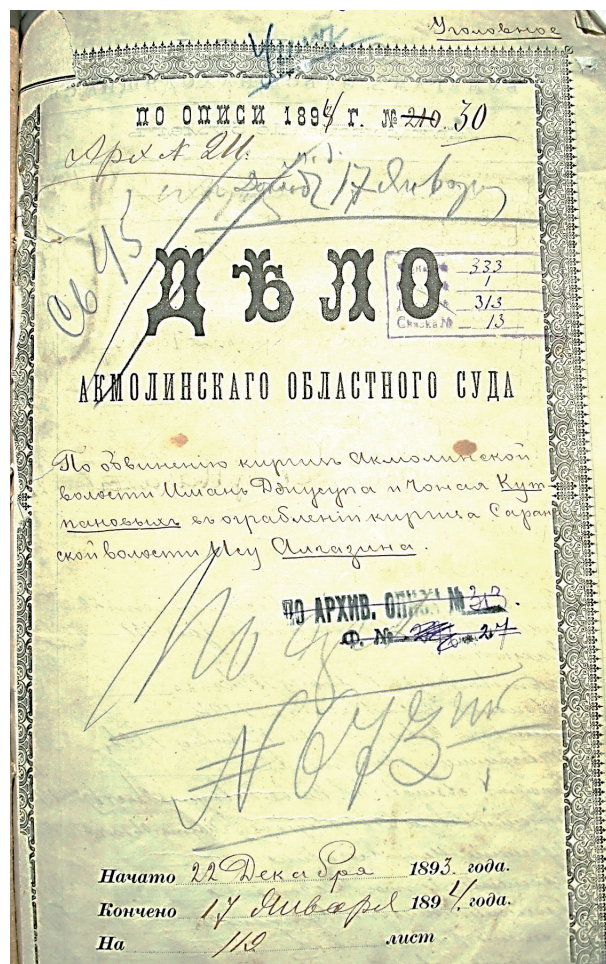
– деп жазылған. Тұрмыс жағдайы: Үйленгенмін, балам жоқ, деп толтырып қол қойған. «Аққа

– құдай жақ» демекші, сот нақты дәлел таба алмай ағайынды Құтпановтардың бастарын біраз әуре-сарсаңға салып, соңынан босатып жібереді. Бұл патша ағзам қолшоқпарларының «біздің құрығымыз ұзын» деген қоқан-лоққысы болатын. Өзінің «Ақмола туған жерім-ай» өлеңінде:

*Ақмола, қош-есен бол туған жерім,
Кір жуып, кіндігімді буган жерім.
Ертелі-кеш айқасып кәззиптармен,
Сүмектеп маңдайымнан аққан терім, –*

деген жыр жолдары осы жағдайға орай айтылған.

«Қылмыстық іс» 1893 жылы 22 желтоқсанда қозғалып, 1894 жылы 17 ақпанда аяқталған. Іс 119 парақтан тұрады. Дерек көздері төменгідей:

ҚР ОММ Қор 333, жазба1, іс 313, бума 13

ДѢЛО
АКМОЛИНСКАГО УѢЗДНАГО СУДЪИ

О обвиненіи Киринъ Ивановича
ассоции Чисель-девуся и
млад Кутпановъ въ ограбле-
нии Киринъ Софьяной ассоции
Чисель-девуся

СПРАВКА ПО ДѢЛУ:

- 1) Мера принятая для пресѣченія обвиненъ на поручительство
- 2) Преемникъ обвиненъ по издѣлать справку о судимости и
- 3) Судимости обвиненъ въ Киринъ Софьяной Ассоции Чисель-девуся
- 4) Гражданскій по дѣлу не заявленъ
- 5) Веществен по дѣлу доказательствъ
- 6) Судимости обвиненъ

Слѣдствіе начато 9 Января 1898 года.
окончено 30 Января 1898 года.

ОБЛАСТНОЙ ПРОКУРОРЪ

На основаніи 167 ст. Пол. объ управл. Туркестанскаго края и ст. 335 т. XVI, ч. II Зак. Суд. Угол. имѣю честь пред-
ложить Областному Суду:

- 1) заключеніе, составленное Товарищемъ Прокурора по Акмолинскому Уезду о преданіи суду Киринъ Софьяной Ассоции Чисель-девуся и млад Кутпановъ, Федота и Федота Обиленскіе, Александръ Васильевъ, Владимиръ и др.
- 2) слѣдственное производство Киринъ Софьяной Ассоции Чисель-девуся въ томъ по дѣлу объ ограбленіи Киринъ Софьяной Ассоции Чисель-девуся Володина

и присовокупить, что вещественныхъ по дѣлу доказательствъ не имѣется

Областной Прокуроръ М. С. Овчинниковъ

... и присовокупить, что вещественных по
делу доказательств не имеется
КР ОММ Кор 333, жазба1, іс 313, бума 13

Мера принятая для пресечения
обвиняемых способов уклоняться от суда на
поручительство
КР ОММ Кор 333, жазба1, іс 313, бума 13

Принята съ аппарата
№ 13/109

Число словъ 10

Принято Р. К.

Покорнейше прошу уведомить
положение дела по обвиненію
Кутпановыхъ въ грабежѣ и лишеніи
свободы Исы Алгозина приостановить.
Постановленіе приговора шлемъ
объясненіе к сему. Есть новые
обстоятельства оправданію.

23 мая 1894 г. Озвучено телеграммой:
«Дело решено семнадцатого января».

ОПРАВДАНЫ.

№2234

ТЕЛЕГРАММА

Покорнейше прошу уведомить
положение дела по обвиненію
Кутпановыхъ въ грабежѣ и лишеніи
свободы Исы Алгозина приостановить.
Постановленіе приговора шлемъ
объясненіе к сему. Есть новые
обстоятельства оправданію.

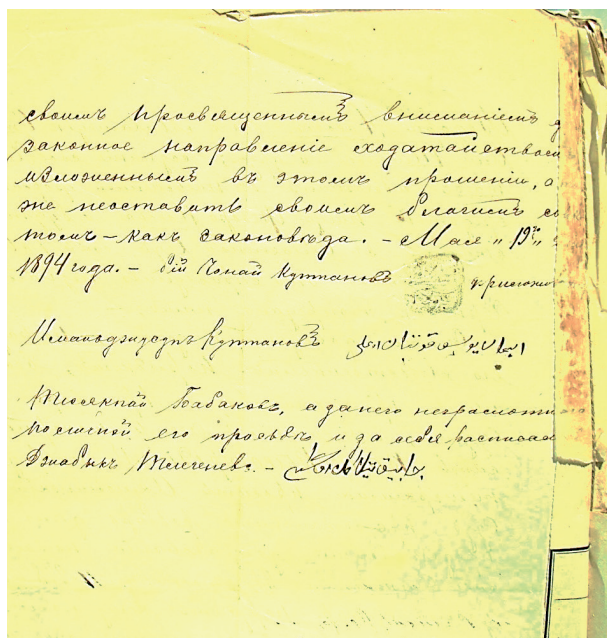
23 мая 1894 г. Озвучено телеграммой:

«Дело решено семнадцатого января».

ОПРАВДАНЫ.

№2234

Имекеңнің:
 «Қысырақтың үйірі жирен-ала,
 Орыс, қазақ байлары жапты жала», – деген
 өлең шумағы осы жағдайға орай жазылған.

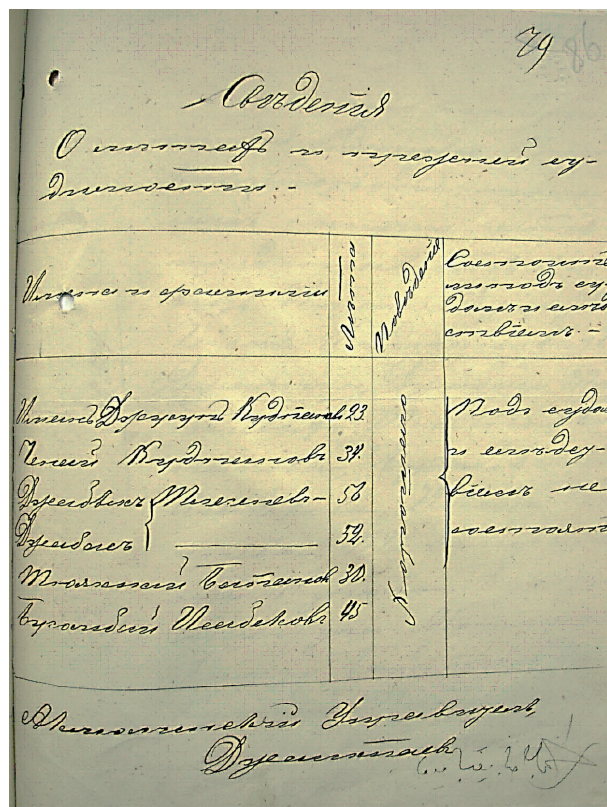
Шоңай Құтпанұлының болыстық мөрі мен
 Иманжүсіптің қолы

Шоңай болыстығы болғандығын мына
 Ақмола уездік уақытша атқару комитетінің
 қуәлігі растайды, онда:

УДОСТОВЕРЕНИЕ № 113

Предъявитель сего гражданин Джакеев
 Ермакбай Акмолинским уездным киргизским
 временным исполнительным комитетом
 назначен комиссаром и командирован в Чонайскую,
Мунглинскую, Косагалинскую и Сарыгульскую
волости Акмолинского уезда, для организации на
местах милиции, органов народного суда, аульных
и волостных комитетов, а так-же отобрать
немедленно по приезду печати и знаки, присвоенные
к ношению на груди от должностных лиц.
 Киргизские населения и крестьянские комитеты
 приглашаются оказывать назначенному комиссару
 всякое содействие при исполнении возложенных на
 него обязанностей.

Председатель С. Сейфуллин
 Секретарь Д. Адилов
 11 июня 1917 год. г. Акмолинск

деп жазылған бұл құжат 1917 жылы Шоңай
 Құтпановтың Ақмола уезінде әлі болыстық
 құрғандығына дәлел.

Акмолинский управитель – Джаикпаев,
 деп қол қойылған құжат. Іс 1893 жылы қозғалған,
 Иманжүсіп жасым – 23 деп көрсеткен, Шоңай –
 34 те.

Қашанда ұланын ұлықтай білетін
 халқымыз, батырын жауға ұстап бермейді, қайта
 даладағы малшы-жалшылардан сәлем айтып
 әл-ауқаттарынша түстік асын беріп, құрмет
 жасап, хан көтереді. Кейіннен атақты Балуан
 Шолаққа да күн көрсетпеген охранның әккі
 бақылаушысы Захар деген теке сақал, (халықтың
 қойған аты «көк теке») Иманжүсіптің қыр
 соңына отряд алып түседі. Бірақ та Имекеңнің
 дақпыртынан үркіп, Кейкі атасы секілді бұл
 кісінің қол мергендігін білгендіктен Имекеңнің
 мысы басып, жақындауға именіп алыстан айбар
 көрсетеді екен.

Оның себебі былай болған, деп қария
 әңгімесін сабақтады: «Күндердің-күнінде
 Имекеңе қоршауға түсіп қалу қаупі туғанда
 көз ұшында топты бастап келе жатқан «көк
 текенің» фуражасын қакардасынан атып
 түсіріп, иманына келтіреді, келесі кезек өзінікі

екенін сезген офицер осыдан кейін тайсақтап қалады.

Соңындағы аңдудан құтылмаған соң Имекең орта жүзде, Алтай-Қарпық елінің ұзақ жылдар бойы (45 жыл) қадірлі болысы болған құрметті азаматы Телқозының Шоңының ауылы Қарағашты сағалап Жаңаарқа жаққа ойысып, бой тасалайды. Ақтау, Ортау, Қызылтау, Бұғылы-Тағылыны жағалап, Сейфолла Оспанұлы құрдасымен құс салып, аң аулап көңілін басады. Қара халықтың ықыласына бөленіп жүрген Иманжүсіп 1895 жылы болыстық сайлауға анау-мынау емес, ірі бай, руласы Жайықбаев Ыбырайдың ұлы Рахымжанмен түсіп:

*Сыйынамын, сақта деп құрған тордан,
Сен аянба, Рахымжан келсе қолдан.
Жараймын сеніменен айқасуға,
Алады бұл бәйгені аты озған! –*

деп оған сес көрсетеді.

Алайда, жасы отызға жетпеген деген сылтаумен болыстыққа сайланбай қалады (осы жағдайдан кейін өзіне 6-7 жас қостырып алғанға ұқсайды – С.О.). Имекең Қараөткелге бала-шағасын сағынып бір келгенінде, би-болыс, шенділердің азғыруымен Иманжүсіпке дос болып жүрген болыс, естек Мәтінің Шәрібі үйіне қонаққа алдап шақырып, сатқындық жасап, батыр қапылыста қолға түседі. Бұл оқиға жайында өзінің «Сармойын» атты әнінде:

*Жапалақ жарбаңдайды жар басында,
Немене жоқтың күні бар қасында.
Дос болып қас қылғаннан сақта құдай,
Қасқыр да қас қылмайды жолдасына.*

*Ер емес, қатын екен, болыс Шәріп,
Мен болдым осы күнде тірі гаріп.
Бір арыз Гүбірнаға жіберіп ем,
Білмеймін не боларын арты барып.*

*Түйенің жығылуы, қойдан да оңай,
Қорыққанға қос көрінер жалғыз құрай.
Қолынан бейнеттің тартса қасқыр,
Сақтайтығын оны да «жаппар» құдай, –*

деп өкініп, соңында жасағанға сабырлық етіп, ер қанаты болған астындағы аты «Сармойынға» мұңын шағады. Жалпы, «Сармойын» әні Иманжүсіпті тартысқа толы өмірінің ең қиын, қапалы сәтінің өзін өршіл пафоспен осылайша

көтерді. Бұған Қайрат Байбосыновтай қуатты кең тынысты, алапат үнді әншінің ғаламат қарымы керек», – дейді өнер зерттеуші, композитор ағамыз Ілия Жақанов (Жақанов, 1995).

Келесі әңгіме кезегі «Бұғылы-Тағылы», «Ерейментау», «Сарыбел», «Әкем Құтпан», «Болған жастан» болып мәтіні сан-саққа түсіп жүрген өнерпаз халқымыздың ауыздан-ауызға таратып өңделген варианттары ақынның тағдырына байланысты түйдек (циклді) әндердің өзегі Атбасар түрмесінде шығарған «Иманжүсіптің толғауы» (С.О.) туралы болмақ. Арқадағы атақты 14 салдың біреуі, жаңаарқалық бәсентіін – Төлебай салдың туған жиені, әйгілі әнші Бұралқы Сейтқазин бұл әнді Иманжүсіп бабамыздың өз аузынан 1928 жылы үйренгенін және Имекең әнді Атбасардың түрмесінде жатқанда шығарғанын айтқан. Бұл ән 1955 жылы шежіреші-энциклопедист жазушы Асан Жұмаділдин мен Мәйкен Спатаеваның шаңырағында орындалып, оның мәтінін филолог ғалым – Әмәди Хасенов пен жазушы Асан Жұмаділдин, мұғалім Ахмедия Беспәев үшеуі кезектесіп отырып жазып алған Бұралқы Сейтқазиннің орындауындағы толық, төл мәтіні төмендегідей:

*«Жел сөзге бала жастан болдым епті,
Аралап жас та болсам көрдім көпті.
Тастайын қалың түбек ортасына,
Жөнінен гарыпшілік біраз кепті.*

*Нәсібем болған екен менің түзден,
Тұрғанда күдер үзіп ел-жұрт бізден.
Туған жер ішті бұрып, есті аударып,
Кетеді жас домалап екі көзден.*

*Қызығын талай көрдім қуат-күштің,
Басымнан қисабы жоқ өткен істің.
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім,
Көзімнен, уа, дариға бір-бір ұштың.*

*Секілді поштабайша маған болыс,
Сол үшін аударылды біздің қоныс.
Келгенде қолым қышып ұра бердім,
Демедім мынау казак, мынау орыс.*

*Болғанда әкем Құтпан, ағам Шоңай,
Қыпшақта туа бермес мендей құмай.
Келгенде захарланып бытырлаттым,
Демедім мынау казак, мынау ноғай.*

Келгенде жиырма беске жұрттан астым,
Талайдың менменсінген көңлін бастым.
Жолдасқа қасымдағы олжа салып,
Бір түнде сегіз қызды алып қаштым.

Бұл жалғанға мен қалай тұрақтайын,
Барамын лаулап жанып шырақтайын.
Неменің аузы түкті талайларын,
Бақыртып сабаушы ем лақтайын.

Мінгенім дәйім менің тарлан шұбар,
Жасымнан қисық іске болдым құмар.
Құдайым не салса да ризамын.
Махфузда бір періште жазған шығар.

Атымды атам қойған Иманжүсіп,
Абақты жатқан жерім жалын ыстық.
Ағайын, елім, халқым еске түссе,
Білмеймін не боларын, әлде нешік?!

Кісендеулі қол-аяқ кетті тыным,
Тар қапаста өксүмен өтті күнім.
Торға түскен торғайдай тыпыршиды,
Жаңғыртқан Сарыарқаны қайран үнім!

Екі қарым жазылып, аяқ көсіл,
Бірі қалмай іштегі түйін шешіл.
Сенен кетіп барамын, қош-аман бол,
Мекенім, ата қоныс, қайран Есіл!

Үйім бар екі дуан арасында,
Жайым бар Атбасардың қаласында.
Он түйе, қырық бес тайға алған жарым,
Жәудіреп екі көзің қаласың да?!

Ауылым көшіп өткен арғы өткелге,
Жетер ме салсам қағаз Қараөткелге.
Құс салып, ит жүгірткен Ерейментау,
Айтамын әр нәрсені зары өткенде.

Ауылым Күйгенжарға жандай қонған,
Әкем Құтпан кешегі қандай болған?!
Жемейтін қазы-қарта қайран басым,
Түрменің қара наны балдай болған.

Ауылым Күйгенжарға қона алмайды,
Сотқа берген арызым оңалмайды.
Толғатып тоқсан қатын ұл тапса да,
Бәрі бір Иманжүсіп бола алмайды.

Еңбегім болған екен менің зая,
Жаратқан баршамызды бір құдая.

Паналап басар жерім болмаған соң,
Жапырақ біздің басқа болған сая.

Ақтау, Ортау, Атасу, Көктіңкөлі,
Жайлаушы еді жаз болса қонып елім.
Сағынғанда көзімнен бір-бір ұштың,
Ақ туын Кенесары тіккен жерім.

Абылай аспас арқаның сары белі,
Қуандық, сүйіндікпен жайлайды елі.
Қырық мың жылқы су ішсе лайланбас,
Нияздың Аюлыда Қаракөлі.

Бұғылы, мен Тағылы бүркіт салған,
Ұйпалақтап қып-қызыл тұлкіңді алғам.
Сарысу, Ақтау, Ортау, Көктіңкөлі,
Көзімнен бір-бір ұштың дүние жалған.

Тау-таудың бұлақ ағар саласынан,
Тасыса кетер асып жағасынан.
Қызылтау, Баянауыл сен де есен бол,
Барғанда бет жылытқан панасынан.

Қысырақтың үйірі жирен, ала,
Орыс, қазақ байлары жапты жала.
Сүйіндікті бетке алып шыққанымда,
Тұрушы ең мен мұңдалап Ботақара.

Шідерімнің үш бұтағын атқа салдым,
Иманжүсіп атымды хатқа салдым.
Атаның ауыр дәулет арқасында,
Жанымды бір шыбындай отқа салдым.

Баласы мен Құтпанның Иманжүсіп,
Жасымнан осылайша қылдым кәсіп.
Ақшабай, Шоңай менен үшеу едік,
Кеттік қой, уа дариға, жапан кезіп.

Ішім жалын, бұл күнде, құр сыртым сау,
Көз жасым маған деген жаңбыр боп жау,
Басыңа бүркіт алып мен шығатын,
Көзіме бір көрінісі Ерейментау.

Көп болды мені дұшпан табалаған,
Жабысып нақақ жерден жала маған.
Жүргенде Қараөткелдің көшесінде,
Көрем деп орыс, қазақ қамалаған.

Күнім қайда кешегі таңдай атқан,
Ақмоланың базарын дабырлатқан.
Бидайықтай ілуші ем аққу-қазды,
Жарқанат болғаным ба, бұғып жатқан?!

*Қыран едім қор болдым қолға түсіп,
Аспаныңа шығар ма ем, бір күн ұшып.
Бар қатыны қыпшақтың ұл тапса да,
Тумайды енді қайтып Иманжүсіп.*

*Жаламенен жабылдым мен не дейін,
Тарқамастан барады ішкі шерім.
Алтау ала болғанда ер құрбандық,
Осымен тозғаның ба, қайран елім?!*

*Бір қамшым бар қолымда сәліңгірдей,
Кейбір жаман сөйлейді әлін білмей.
Көп ішінде бір тентек жүрмеуші ме ед,
Неге түстің соңыма, бәрің бірдей.*

*Жасап едім жасымда көп есерлік,
Зая кетті-ау дұшпанға қылған ерлік.
«Көп асқанға бір тосқан» – деген сөз бар,
Мінеки, қолмен ұстап көзбен көрдік», –*

(Спатаева, 1999) деп әнді аяқтаған Бүрекең: «Неменің аузы түкті» – деп отырғаны жаман орыстар ғой, деп иығын қимылдатып, мағұрлана түсіп:

– Мен бұл әнді өлеңімен 1928 жылы Иманжүсіптің өз аузынан үйреніп едім. Сол кезде ол кісі 58 жаста екен, ұзын бойлы, қарасұр жылдам кісі еді. Ат үстіне қарулы мықты адам, – деді Бүрекең.

– Бүреке-ау, мынау өнермен неге әртіс болмағансыз, – деген сұраққа: – Әртіс те болғанмын, 34-35-жылдары Қарағанды облыстық радио комитетінде Қали Байжанов, Қосымжан Бабақов, Жаңыл Қартабаева деген қыз бәріміз әнші болғанбыз, мен содан партия, кеңес қызметіне ауысып кеттім», – деп аяқтайды Бүрекең өз естелігін.

*Жаламен жабылдым мен не дейін,
Тарқамастан барады ішкі шерім.
Алтау ала болғанда ер құрбандық,
Осымен тозғаның ба, қайран елім, –*

дегенақынның жан айғайына араша түсерешкім болмады. Ақ патша заманындағы әкімшіл-әміршіл жүйе мен бай-манаптар билеген ортада әділетті жақтап, қара халыққа көсем боларлық тұлғалар: Иманжүсіп, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Мәди секілді асылдарымызды бас көтертпей «конократ» деп жала жауып, оларды ауыздықтап ұстау, елден бездіру сол жүйенің ұстанған басты принципі болатын. Бұған ОММ

құжаттарымен жұмыс істегенде көзім әбден жетті.

Арыстарды туған топырағынан бездіріп, Иманжүсіпке – Өскемен, Талдықорған, соңында Қызылордаға тұрақтап, Тараздан топырақ бұйыруы, Балуан Шолақтың – Жаңаарқа, Жетісу, Қаратауда бой тасалауы, Жаяу Мұсаның соңынан қойған тыңшыдан құтылу үшін атаман Черняевтің жазалаушы отрядқа еріп кетуі, ал Мәдидің: «саясынан сайғақ құрлы сая таппай», торығуы, бәрі осы қуғын-сүргіннің кесірі еді. Осындай бастан өткен өкінішті әлеуметтік әділетсіздіктерге орай ғұлама жазушымыз Әбіш Кекілбаев «Жақсысын ұлықтамау, жайсаңын қызықтамау – өз ырысын өзі тепкендік, өз тілін өзі кескендік», – деген екен «Егемен Қазақстан» газетіне берген бір сұхбатында. Бұдан артық өткенге анықтама беру мүмкін емес шығар.

Келесі дерек Жамбыл облысы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивіндегі (№ П-699) шифрлы істе: «1930 жылы Созақ көтерілісіне қатысқан» деген тергеу материалдарында Иманжүсіп Құтпанұлының өзімен бірге айыпталған бес адаммен бірге 1931 жылы 2 наурыз күні «үштіктің» шешімімен атылғаны туралы хатшысы Русаков қол қойған құжат бар. Құжат бойынша ОГПУ-дің жандайшаптары 1930 жылы 20 желтоқсанда бірінші рет және 1931 жылы 17 ақпанда екінші рет жауап алған, Имекеңнің берген жауабы:

Аты-жөні: Иманжүсіп Құтпанов

Туған жылы: 1863 жыл

Туған жері: Ақмола облысы, Жаңаарқа ауданы, №4 ауыл

Ұлты: қазақ

Партияда жоқ

Сауаты: шала сауатты

Тұрмысы: үйленген (7 адам)

Жұмыс орны: «Қос құдық» тармағында тасымалдаушы

Тұратын жері: Мойынқұм ауданы, Бурақазған деген жер, – деп екі ретінде де сот тергеушісіне жауап берген. Актісі тіркелген. Істі жүргізген ОГПУ бастығы Катков (П-699 іс).

Имекеңді туған ағасындай көріп сыйласқан Сәкеннің де 1937 жылы түбіне жеткен осы Катков болатын. Екі арыстың да ажалы бір адамнан болуы кездейсоқтық емес тәрізді көрінеді де тұрады маған.

Атам қазақта «Ауызы күйген үрлеп ішеді» деген мақал бар. Батыр бабамыз ОГПУ-дің туғандарын іздесе әуре-сарсаңға түссін деген «ішкі сақтығы» шығар дедік. Алайда батырдың «Иманжүсіптің әні» толғауында жер, су аттары өте жиі кездеседі. Ұлтжанды, үлкен жүректі қайраткер азамат қазақ даласының өзі ауасын жұтып, суын ішкен өңірін перзенттік махаббатпен, шынайы сезіммен жырға қосады:

*«Бұғылы мен Тағылы бүркіт салған,
Ұйпалақтап қып-қызыл түлкіңді алған.
Ақтау, Ортау, Атасу, Көктіңкөлі,
Көзімнен бір-бір ұшты-ау, дүние жалған», –*

деген шумақтағы жер, су аттары қазіргі Қарағанды облысының Шет, Жаңаарқа аудандарының аумағы болса, өлеңдегі: Қараөткел, Күйгенжар, Есіл, Нұра, Ерейментау Ақмола төңірегінде. Иманжүсіп жырларында:

*«Тау-тастың бұлақ ағар саласынан,
Тасыса кетер асып жағасынан.
Қызылтау, Баянауыл сен де есен бол,
Барғанда бет жылытқан панасына», –*

деген шумағы Ертіс-Павлодар өңірін қашқын болып жүргенде паналағанын ғана аңдатады. Бұл әлі де түбегейлі зерттеуді талап ететін уәж. Иманжүсіп бабамыздың бізге жеткен әйгілі әндері: «Иманжүсіптің әні», «Сармойын», «Сарыарқа», махаббат гимні болған «Сейфіл-Мәлік» әні және кейіннен Қайрат аға тапқан «Батыр-ау» әнін қосқанда бес әні бар. «Сарыарқа» әнінің қосымша 3 нұсқасы, «Иманжүсіп әнінің» 6 нұсқасы. Кейінгі зерттеулерде Қазақ радиосының «Алтын қорынан» Манарбек Ержановтың орындаған әндердің арасынан «Ақмола туган жерім-ай» атты әнін таптым, сонымен барлығы 14 өнге жетті. Музыка зерттеушісі Александр Затаевич 1925 жылы Қызылордадан жарық көрген «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегінде Иманжүсіптің өнеріне сүйсініп: «Өзінің батыр, палуандық қасиеттеріне қоса оған күмәнсіз музыкалық дарын

берген», – деп өте жоғары баға береді. Және бұл ән жинағына халық арасынан жиналған 6 әнін енгізген, олар: №196, 217, 449, 657, 758, 840 әндер (Затаевич, 1925).

Иманжүсіп әндерінің барлық нұсқалары Құрманғазы атындағы консерваториясының фольклорлық кабинетінде: 5-кассета, №124 «Сарыарқа» әні Юсупов Темірғалидың орындауында, 89-кассета, №3186 «Иманжүсіптің әні Токин Жақсылықтың орындауында, 148-кассета, №3166 «Иманжүсіптің әні» Мейірманов Дүйсенбайдың орындауында, 236-кассета, №4716 «Иманжүсіптің өлеңі» Тойшыбеков Зейнелдің орындауында, 309-кассета, №5986 «Иманжүсіптің өлеңі» Молдашев Бөлтіріктің орындауында, 501-кассета, №9236 «Иманжүсіптің әні» Үлкенбаев Нариманның (Айгүлдің әкесі) орындауында сақтаулы тұр. Мемлекеттік орталық архивтің сирек ұнтаспалар қорында және Қазақ радиосының «Алтын қорында» әндері сақталғаны қуантады. Иманжүсіптің «Сармойын» әнін «Қыз Жібек» операсындағы Бекежан сотқардан иесіне қайтару керек, – деп ән тағдыры үшін шырылдаған және «Иманжүсіптің әні» үшін Көркемдік кеңес мүшесі бола тұра, сол кездегі радио басшысы Кеңес Үсебаевпен сөзге келіп, жиырма жыл радионың бетін көрмей кеткен ұлы әнші Жүсіпбек Елебеков ақсақалға айтар алғысымыз шексіз. Қайтарынан бірер жыл бұрын өнер зерттеуші Лия Жақановтың арнайы шақыртуымен радиоға барып, Иманжүсіптің көп жыл үйінде сақтаған жалғыз фотосын әкеліп беріп, жаздырған шер тарқатар әндерінің ішінде осы «Бұғылы-Тағылы» әні де жазылып қалған. Барлық табылған 14 архивтік әндердің басын қосып «Иманжүсіптің әндері» атты CD диск шығаруыма арқау болды. Зерттеу барысында Иманжүсіп әндерін тауып, бірізділендіріп, нотаға түсіріп қыруар еңбек жасаған өнерпаз Базаралы Мүптекеевке алғысым шексіз. Өнерсүйер ұрпақтары барда Иманжүсіп мұралары болашаққа мирас болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. ҚР Мемлекеттік Орталық архив құжаттары 345-қор, 88-іс, 374-қор, 5269, 5294 істер.
2. ҚР Мемлекеттік Орталық архив құжаты: 333-қор, 1-іс, 13 бума.
3. Жақанов І. «Иманжүсіптің музыкалық мұрасы», 1995.
4. Спатаева М. Біздің үйдің қонақтары. Алматы: Кенже – Пресс, 1999. – 121 б.
5. П-699 іс – Жамбыл облысы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві № П-699 шифрлы іс.
6. Затаевич А. В. «Қазақтың 1000 әні». – Орынбор: КЭБ, 1925. – №196, 217, 449, 657, 758, 840 әндер.

References

1. QR Memleketтік Ortalyq arhiv qujattary 345-qor, 88-is, 374-qor, 5269, 5294 ister.
2. QR Memleketтік Ortalyq arhiv qujaty: 333-qor, 1-is, 13 býma.
3. Jaqanov İ. «Imanjúsiptiń mýzykalyq murasy», 1995.
4. Spataeva M. Bizdiń úidiń qonaqtary. Almaty: Kenje – Pres, 1999. – 121 b.
5. P-699 is – Jambyl oblysy Ulttyq qaýipsizdik komitetiniń arhivi № P-699 shifrlı is.
6. Zataevich A. V. «Qazaqtıń 1000 áni».- Orynbor: KÁB, 1925. – №196, 217, 449, 657, 758, 840 ánder.

Оспан С.К.

Национальный музей Республики Казахстан
НИИ «Халық қазынасы»
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: segiz.seri@mail.ru

Ospan S.K.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
SIC «Khalyk kazynasy»
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: segiz.seri@mail.ru

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ИМАНЖУСУП

Жизнь и творчество обладателя необыкновенного таланта, народного композитора, поэта-борца, певца Иманжусупа Кутпанулы неразрывно связаны с горячей любовью и верой в родную страну, землю. Иманжусуп с юных лет увлекался поэзией, ораторским искусством, поддерживал традиции сал-сері, становился борцом. Был поэтом-импровизатором, певцом. Исполнял песни Биржан сала, Акана серә, Укили Ыбрая, Балуан Шолака, Маді. Жаяу Муса много раз встречался с Иманжусупом, давал советы, посвящал ему стихи. Его песни широко распространены среди народа. С момента обретения Независимости в Казахстане создаются условия для изучения жизненного и творческого пути выдающейся личности, жившей в трудные и непростые времена. Существуют разногласия о происхождении Иманжусупа Кутпанулы, в том числе о месте и дате рождения. В этом контексте автор, опираясь на архивные данные, предлагает читателю новые данные, новые свидетельства.

Ключевые слова: Иманжусуп Кутпанулы, народный композитор, поэт, певец, сал-сері, «Сармоин», «толгау Иманжусуп».

LIFE AND WORKS OF IMANZHUSUP

The life and work of the owner of extraordinary talent, folk composer, wrestling poet, singer Imanzhusup Kutpanuly are inextricably linked with ardent love and faith in his native country, land. From a young age, Imanzhusup was fond of poetry, eloquence, supported the traditions of salseri, and became a fighter. He was an improviser and a singer. He sang songs of Birzhan sal, Akan seri, Ukili Ybyray, Baluan Sholak, Madi. Zhayau Musa met with Imanzhusup many times, gave advice, dedicated poems to him. His songs are widely circulated among the people. In recent years, in accordance with the requirements of independence, a number of good deeds have been carried out related to the study of the biography and heritage of a great man who lived in troubled times, who saw a lot of fate, who lived a difficult life. However, the opinion of the people about his origin, especially about the place and year of birth, is ambiguous. In this context, the author, relying on archival data, offers the reader new data, new evidence.

Keywords: Imanzhusup Kutpanuly, folk composer, poet, singer, sal-seri, «Sarmoin», «Tolgau Imanzhusup».